

УДК 94 (477) "1922"

ВИСЛАННЯ ПРОФЕСУРИ 1922 Р. ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ

ЛИТВИН Н., к. іст. н., ст. викладач кафедри філософських
і соціальних наук КНТЕУ

Із перемогою радянської влади українська інтелігенція опинилася у складному становищі. Вона була своєрідним барометром реакції суспільства на широкомасштабний експеримент, до якого, утвердившись при владі, з несамовитою заповзятливістю приступили більшовики. Наукова інтелігенція, більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення, була на вістрі вимог інтелектуальної свободи як у сфері науки, так і в суспільно-політичному житті. За своєю суттю інтелігенція, наукова зокрема, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула до свободи слова, самостійно формувала і висловлювала думки, була вільна у своїх переконаннях. Більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції для утвердження нового ладу. Практика соціалістичного будівництва, яка була нав'язана суспільству більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції.

Тоталітарний режим, який був установлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував усім, і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, вести себе. Режим вимагав від народу постійної відданості і підтримки, відкидав будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів. Придуманий і поширений більшовиками ярлик "ворог народу" з кожним роком існування радянської влади набував усе більшої конкретизації.

Одними з перших, як потенційно непокірні, були зараховані до категорії "ворогів народу" представники наукової інтелігенції. Саме вони, на думку більшовицьких теоретиків і практиків, не могли змиритися з радянсько-більшовицькою ідеологією політичного, суспільного і духовного життя в Україні. У результаті українська інтелігенція в 1920–1930 роках опинилась під жорстоким тиском партійно-радянської влади, зазнала жаклих політичних переслідувань.

Наукова інтелігенція у різних формах протиставляла комуністичній ідеї класової боротьби свої незалежні наукові та політичні

погляди. У результаті цього більшовики відносили представників інтелігенції до "ворожого табору". Відповідно формувалося негативне ставлення до неї, як до носія "буржуазних" культурних цінностей. Негативне ставлення більшовицької партії та її лідерів до інтелігенції пояснювалося насамперед тим, що наукова інтелігенція відігравала провідну роль у розвитку духовної культури суспільства. Від діяльності науковців найбільше залежало формування особистості та її соціальних установок. В інтелігенції, особливо науковій, лідери більшовизму вбачали носія демократичних традицій, ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників, зокрема з числа студентства та учнівської молоді, що не "вписувалося" у суспільно-політичну модель пролетарської держави, орієнтовану на придушення будь-якої опозиції.

Формуючи своє ставлення до інтелігенції, вище політичне керівництво Радянської Росії та повністю підпорядковані йому владні структури Радянської України, розглядали її з відверто ворожих позицій та характеризували науковців як "неблагонадійний хиткий елемент". Ці наклепи робилися навмисно для того, щоб скомпрометувати інтелігенцію і тим самим викликати недовіру мас до її наукової і політичної діяльності. В інтелігенції партія вбачала політичних опонентів, класових суперників, носіїв шкідливих поглядів, зокрема, національних. Вважалося, що дрібнобуржуазні прошарки міста і села, стара інтелігенція і "нова буржуазія" втілюють дрібнобуржуазну ідеологію, а їх соціальні інтереси шкодять і суперечать ідеї соціальних перетворень, які відбувалися в державі.

Із самого початку формування тоталітарного режиму партійно-радянські органи взяли курс на боротьбу з реальною чи ймовірною, на їхню думку, опозицією з боку наукової інтелігенції. Дороговказом для них були неодноразові твердження В. Леніна про контрреволюційну роль інтелігенції в пролетарській державі. 6 лютого 1920 р. у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій Ленін відзначав: "Ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуаторів" [1, с. 112–113]. Отже, до безпосередніх ворогів робітників і селян була зарахована в першу чергу "дрібнобуржуазна інтелігенція". Відповідно диктатура пролетаріату, яка поступово трансформувалася в диктатуру комуністичної партії, первісно передбачала насилля щодо інтелігенції, як одного з основних засобів досягнення політичних і економічних цілей. Ленін про це неодноразово зазначає, що: "...наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену

ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається" [2, с. 364]. Тобто, він підводив теоретичну базу під терор, допускав можливість і необхідність репресивних форм примусу однієї частини населення (пролетаріату) над іншою, зокрема, над інтелігенцією. Вождь більшовиків фактично визнавав, що пригноблені за царизму пролетаріат і селянство мають право на насильство щодо колишніх експлуататорів. Очевидно, що такими "гнобителями" виступали і представники інтелігенції.

Партійні лідери активно закликали провести жовтневу революцію в усіх старих "буржуазних школах", а саме: "необхідно було знищити абсолютно всі надбудови, ...а не намагатися оновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно негайно покінчити з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам у спадщину від старого режиму" [3, с. 1]. Таким чином, для компартійного керівництва недостатньо було просто переглянути склад професури, основне завдання полягало в фізичному знищенні старої наукової еліти.

Людей розумової праці критикували за так звану "дрібнобуржуазну ідеологію", яку вони начебто намагалися нав'язати масам. Саме ця більшовицька ідея послужила обґрунтуванням і причиною переслідування радянською владою багатьох науковців. "Цілим фронтом постало для нас питання боротьби проти буржуазної ідеології, – наголошував у 1922 р. партійний діяч України Д. Лебідь, – шляхи визначено, потрібні засоби і практика для того, щоб зменшити розкладаючий вплив гнилої буржуазної культури, що намагається зараз, спираючись на НЕП, знову облутувати психологію робітників і селян. На цьому фронті партія повинна поглибити розмах роботи, як з живими провідниками ворожої нам ідеології, так і з неживими; антирадянські партії, різні ліберальні вчені та інтелігенція мають бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, з якої вони могли б робити тільки те, що їм наказує влада" [4, с. 40].

Для боротьби з буржуазною ідеологією у вузах у 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У була створена комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією [5, арк. 154]. Створення цієї комісії призвело до вкрай негативних наслідків. Переслідування наукової інтелігенції набрало обертів, її звільняли з посад і висилали за кордон. "Разом з тим не можна відмовитися від застосування репресій, – наголошувалося у резолюції по докладу тов. Зінов'єва за 1922 рік, – по відношенню до політиканствующої верхівки безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції, яка у своїх контрреволюційних цілях зловживає корінними інтересами цілих корпорацій, і для яких дійсні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації... є тільки пустим словом, політичним прикриттям" [6, с. 1].

У боротьбі з інтелігенцією партійно-радянські органи широко застосовували чистки вузів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 5 січня 1922 р. розглядалося питання про чистку вузів, де зазначалося: "Запропонувати Наркомосу (Наркомат освіти) провести чистку вузів керуючись такими положеннями:

- при перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини);
- видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому;
- кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії;
- губками затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов" [7, арк. 1 – 1зв].

У лютому-березні 1922 р. вузівська професура висловила свій протест проти нового "Положення про вузи", згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політкомісарів, які відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за викладачами і студентами. У результаті незгоди з положенням, застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського. Як зазначили дослідники Д. Архієрейський та В. Ченцов: "В. І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам звільнити 20–40 професорів обов'язково. Обміркувати і ударити міцно" [8, с. 27].

Влада розглядала вищі навчальні заклади як розсадники вільнодумства і національно-визвольних ідей. Вона активно давала накази Наркомосу та органам ДПУ на вилучення із інститутів найбільш реакційних і монархічних елементів професури. Однією з перших потрапила в поле зору органів ДПУ Всеукраїнська академія наук (ВУАН), створена за указом гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. І це не випадково. ВУАН вже на перших етапах своєї діяльності стала центром духовного життя. Також певна частина контингенту вчених, які працювали у ВУАН, у свій час активно співпрацювала з урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Відповідно ці факти не могли не викликати занепокоєння вищого політичного керівництва України. Поступово і послідовно вироблявся план "радянзації" ВУАН, який ґрунтувався на витісненні з академії представників української інтелігенції. Одними з перших жертв нової кадрової політики стали Ф. Міщенко та К. Харлампович, позбавлені звань академіків лише за те, що вони були професорами духовних академій [9, с. 16].

Побоюючись незалежних національних поглядів наукової інтелігенції, які стали політичною силою у трактуванні державотворчих процесів в Україні, радянська влада "потурбувалася" про вислання представників української інтелігенції за кордон. Ініціатором вислання так званих "кримінальних елементів" до яких, до речі, належала професура вищих навчальних закладів, був ні хто інший, як голова Раднаркому

Радянської Росії В. Ленін. У своєму таємному листі 19 травня 1922 р. він інструктував голову Всеросійського надзвичайного комітету (ВНК) Ф. Дзержинського: "Т. Дзержинський! До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції. Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробимо дурниць. Прошу обговорити такі заходи підготовки... Зібрати систематичні відомості про політичний стан та літературну діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ (Державне партійне управління)" [10, с. 540].

Під керівництвом органів ДПУ РСФРР списки кандидатів на вислання склалися і в Україні. Цей процес у республіці мав свою специфіку. Необхідно відзначити, що перші симптоми щодо можливої висилки представників української інтелігенції за межі країни спостерігаються вже в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., де зазначалось:

- доручити Наркомосу України послідовно проводити прийнятий ними порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів.
- запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових працівників при Союзі працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському;
- запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політкомісарам вузів в їх роботі по управлінню Вищою школою;
- запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя;
- запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю;
- запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури, вислання за межі Федерації;
- запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і прийняти до оновлення його викладацький склад [11, арк. 98].

Отже, у згаданій постанові йшлося в першу чергу про професорсько-викладацький склад, який мали вислати, та підкреслювалася необхідність пильного стеження за Кам'янець-Подільським університетом. Більшовики добре пам'ятали, що цей університет був створений ще у 1918 р. при підтримці гетьмана П. Скоропадського, і в ньому могла бути найбільш опозиційно настроєна проти радянської влади професура. Таким чином, на основі прийнятого рішення розгорнулася бурхлива діяльність з визначення конкретних кандидатур на вислання.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист від ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 р. в якому зазначалося: "ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновиховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декілька лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведень особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими" [12, арк. 125].

Причина вислання полягала в тому, що партійці боялися "буржуазних ідей" професорів, які могли бути прийняті і визнані багатьма студентами. А це заважало компартійному керівництву, яке намагалося насаджувати свою революційну ідеологію у вищих навчальних закладах. Влада зробила наголос на політичне минуле багатьох відомих діячів науки, забуваючи про те, що більшість із них вже давно відійшли від політичної діяльності і займалися в основному науковою роботою. Приклади як підбиралися відомості на професорів для їх майбутнього вислання за кордон наводить у своїй роботі В. Гусєв: "Красуський І. А., ректор ХТІ (Харківський технологічний інститут). В минулому колишній статський радник, особа відома не тільки Харкову, але й всій Росії, колишній член кадетської групи і член правління національного центру... Має великий вплив в Держплані і вважається незалежним вченим і верховодом в Українській раді народного господарства. Своїми активними контрреволюційними діями Красуський згубно впливає на всю професуру і студентство. Як тип шкідливий, Красуський повинен бути прибраний, так як подальше перебування його в Інституті, і взагалі на Україні таїть в собі наслідки" [13, с. 123].

Потрібно зазначити, що відстеження політичних процесів у середовищі інтелігенції, студентства та збирання інформації на них здійснювалося, як правило, двома шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, наприклад, в опитуванні ректорів чи деканів певних вузів, а також нагляд політкомісарів за роботою професури. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа тієї ж інтелігенції, які давали брехливі свідчення на своїх колег, щоб вижити в тих умовах [14, с. 48]. Органами ДПУ велася інформаційно-аналітична робота, яка була покликана з'ясувати настрої української наукової інтелігенції, її ставлення до радянської влади.

На 3 серпня 1922 р. український список вчених був остаточно підготовлений. Із 77 включених до нього осіб 47 були працівниками

вищої школи, з яких 32 професори, 15 медиків та ін. Географія представництва була досить широкою. Це були вчені з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Під списком схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського (голова ВУЦВК), Х. Чаковського (голова Ради народних комісарів в Українській Республіці), В. Манцева (голова ДПУ) [15, с. 120].

9 серпня 1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б), але саме вислання затягувалося. Цьому були об'єктивні причини. *По-перше*, у дещо двозначному становищі опинилось вище політичне керівництво і уряд України. Розпочата ними гра, спрямована на загравання з українською еміграцією йшла врозріз з каральною акцією проти представників наукової і творчої інтелігенції. *По-друге*, виїзд за кордон колишніх державних діячів, відомих вчених, культурних діячів, на думку владних структур, міг лише зміцнити українську еміграцію. Саме тому, партійно-державне керівництво України було змушене маневрувати між жорстким тиском РКП(б) і тією політичною ситуацією, яка склалася в республіці.

Із цією метою вище політичне керівництво неодноразово переглядало списки кандидатів на вислання, вилучало з нього тих людей, які були небажані для виїзду, бо могли в еміграції протидіяти радянській владі ще сильніше. Так, 18 жовтня 1922 р., політбюро ЦК КП(б)У вислухавши думку голови ДПУ УСРР В. Балицького, взяло до відому, що В. Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР [16, арк. 80]. Іншою своєю постановою вище політичне керівництво визнало за можливе, взявши до уваги заяви професорів Трефільєва, Валяшко, Кураєвої, Гаєвського та Коршуна, зваживши на "їх лояльне ставлення до радянської влади" залишити в Україні. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що "професори Марченко і Алова не повинні висилатися за кордон, а тільки за межі УСРР... По відношенню до професора Подільського, обмежитися переміщенням його з Поділля в м. Харків, Жуковського залишити в Харкові. По відношенню до інших, залишити попереднє рішення Комісії в силі" [17, арк. 3].

Отже, подібні пом'якшення стосувалися далеко не всіх кандидатів на вислання, багато з них було вислано. Крім того, сама процедура вислання професури вважалася правильною і необхідною. Про це неодноразово зазначалося у пресі: "Ми (комуністи) вибрали гуманний засіб – висилку за кордон. Звичайно – це найгуманніший засіб. Це повідомлення, що ми робимо, має велику вагу. Справа йде не тільки про те, що висилається 20–30 чоловік. Ця подія має велику принципову вагу", – підкреслювалося в газеті "Вісті ВУЦВК" за 1922 р. [18, с. 2–3].

Таким чином, наукові кадри, вихованці дореволюційної вищої школи стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного і політичного контролю над українським суспільством. Необхідно було змусити вчених підкоритися, мовчати,

усунути їх від активної наукової діяльності. На перших порах лідери комуністичної партії вдавалися до методів переконання інтелігенції щодо співробітництва з партією. Однак, за визначенням більшовиків, "праві кола" наукової інтелігенції не йшли на співробітництво з владою і стояли на своїх "націоналістичних" позиціях. Фальшиві звинувачення в "буржуазному націоналізмі" стали причиною переслідування і вислання наукової інтелігенції радянською владою. Проведенням таких репресивних заходів партійно-радянська влада намагалася знайти винних у провалі своїх утопічних планів соціалістичного будівництва та в наростанні кризових явищ у соціально-економічній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ленін В.* Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 40. — С. 112–113.
2. *Ленін В.* До історії питання про диктатуру : замітка / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 41. — С. 364–365.
3. *А тепер* нужно взятъся за школу // Коммунист. — 1921. — 12 янв.
4. *Лебедь Д.* Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине / Д. Лебедь // Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 10–11. — С. 40–45.
5. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 1453.
6. *Резолюция* по докладу тов. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Коммунист. — 1922. — 13 авг.
7. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 40.
8. *Архирейський Д.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему кризь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 3–55.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків : зб. на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою / Н. Полонська-Василенко. — Париж – Чикаго, 1962. — 351 с.
10. *Ленін В.* и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М. : Политиздат, 1975. — 679 с.
11. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 29.
12. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 992. — Арк. 125–127.
13. *Гусев В.* Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації / В. Гусев // Віче. — 1994. — № 10. — С. 120–125.
14. *Подкур Р.* За повідомленням радянських спецслужб / Р. Подкур. — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
15. *Гусев В.* Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. / В. Гусев // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : мат. міжнар. наук. конф. (15–16 верес. 1994 р.). — К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 180–182.
16. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 30.
17. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 40.
18. *Про антирадянські течії* (Стеногр. звіт промови т. Зинов'єва на засіданні Петроградської ради) // Вісті ВЦВК. — 1922. — 13 верес.